

І.А. ФЕСЕНКО, канд. екон. наук, доц., Національний гірничий університет, Дніпропетровськ

ОЦІНКА ТІНЬОВОГО СЕГМЕНТУ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ

Досліджено питання тінзації вугільної галузі України, виявлено тіньові схеми, що сформували тіньовий сектор вугільної промисловості. Обґрунтовано необхідність економічної оцінки масштабів негативного впливу тіньового сектору на національну економіку та його урахування в програмах реструктуризації й детінзації вугільної галузі України.

The problems of hidden processes in coal industry of Ukraine are studied, the seamy schemes which developed the hidden segment of coal industry are revealed. Necessity of economic estimation of negative influence scale of hidden segment onto national economy and their considering in restructuring and hidden-down programs for Ukraine's coal industry is substantiated.

Вступ. Ринок є визнаним ефективним регулятором сучасної економіки. Серед позитивних якостей ринкової економіки виділяють рівність можливостей, свободу договірних відносин, ціноутворення по закону попиту та пропозиції тощо.

Однак ринок теж має свої вади, тобто випадки, коли суб'єктами ринкової економіки приймаються рішення, які можна кваліфікувати як законодавчі порушення або злочини. Серед них можна виділити монополізм, приховування доходів від оподаткування, незаконна підприємницька діяльність, розкрадання державного майна.

Відповідно до порушень або злочинів, які спостерігаються у ринковій економіці використовуються такі поняття як «тінзація» і «криміналізація». Перше поняття вважається більш широким оскільки включає і дії не кримінального характеру.

Постановка проблеми. На жаль на сьогодні відсутні методи точної оцінки частки тіньового та кримінального сектору в економіці країни та втрат, які зазнає від нього економіка, але за оцінками багатьох фахівців ця частка є дуже суттєвою, а втрати дуже великими. На думку експертів частка тіньового сектору економіки України складає до 65 % ВВП.

Тому **метою даної статті** є дослідження питань тінзації вугільної галузі України, тіньових схем, що сформували тіньовий сектор вугільної промисловості, виявлення впливу тіньового сектору на національну економіку, обґрунтування необхідності економічної оцінки його масштабів та урахування в програмах реструктуризації й детінзації вугільної галузі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед негативних наслідків його впливу на розвиток усіх боків суспільного життя і держави можна

виділити: непрозорий та несправедливий розподіл національного доходу; криміналізація суспільства, правовий нігілізм; недовіра до органів державної влади; дискримінація суб'єктів господарювання; скорочення податкових надходжень у бюджети усіх рівнів [1].

До цього також можна віднести державні закупівлі товарів та послуг за підвищеними цінами, закупівлі непридатного для експлуатації старого гірничошахтного обладнання тощо.

Все це стає можливим за умов недостатнього контролю з боку держави за використанням бюджетних коштів у вугільній галузі.

Підвищена криміногенність та наявність значного тіньового сегмента у вугільній галузі зумовлені значним бюджетним фінансуванням та комерціалізацією збуту продукції. За розрахунками експертів, тіньовий ринок вугілля в Україні становить близько 3 млн. т на рік (близько 5% від загальної кількості вугілля, що видобувається). Так, не зважаючи на зростання бюджетного фінансування галузі, збитки державних вугільних підприємств від реалізації товарної продукції з 2000 року виросли майже в 10 разів і сягнули в 2007 році 3,9 млрд. грн. При цьому кредиторська заборгованість перевищила дебіторську більш ніж на 7 млрд. гривень [2].

Вважається, що через адміністративні рішення минулого уряду, вугілля, собівартість якого у 2009 році склала 705 грн. за тонну, на ринку продавалося за ціною 446 грн. Сьогодні з 140 вугільних підприємств збитково працюють 130 (близько 93%), збитки галузі складають 3,7 млрд. грн. і виросли за останній рік на 1,5 млрд. грн.

Однією з найбільших тіньових і кримінальних проблем у вугільній галузі є несанкціонований вуглевидобуток в Донецькій та Луганській області. За деякими оцінками тіньові оберти вугілля складають десятки мільйонів доларів США.

Другий за обертотом тіньовий сектор пов'язаний з реструктуризацією галузі.

Типова ліквідація шахти в Україні виглядає так: спочатку виділяються гроші на реконструкцію безперспективної шахти, потім освоюються гроші, виділені вже безпосередньо на ліквідацію. А ще існує можливість заробітку на продажі металобрухту й устаткування. Таким чином, при ліквідації шахти державу обманюють тричі. Як правило, у результаті реструктуризації більш перспективні підприємства галузі були приватизовані, а ті, які вимагали серйозних капітальних вкладень, залишилися на балансі держави. У підсумку держава взяла на себе витрати з підтримки галузі, а прибуток пішов у приватні руки [3].

За останні роки радикально змінилося відношення до шахтарської праці. У радянські часи професія шахтаря була престижною, що підкріплювалося відповідним рівнем зарплати, шахти працювали стабільно. Крім того, вугілля як паливо давалося родинам шахтарів і пенсіонерам практично безкоштовно. В результаті неефективного менеджменту вугільної галузі України, обтяженому світовою фінансовою кризою та кризовими явищами всередині країни, гірники опинилися без місця роботи, тобто без засобів до існування,

що змусило вчорашніх шахтарів займатися незаконним видобутком вугілля (так, з ледве більш півсотні шахт Луганської області - 43 підлягли закриттю, і, як слідство, майже 40 тисяч гірників втратили роботу). Робота на “копанках” (копанкою у Донбасі називають нелегальне промислове виробництво, на якому кустарним способом без дотримання відповідних норм і вимог, здійснюється видобуток вугілля, у Донбасі їх нараховується до двох з половинок тисяч) залишається майже не єдиним способом заробітку в невеликих містах на сході країни. Отже, тіньові корупційні схеми, що існують у галузі, сьогодні на тлі кризи тільки розвиваються. У зв'язку з цим, несанкціонований вуглевидобуток у Донбасі набув загрозливого некерованого характеру та представляє собою наймогутнішу індустрію.

Незважаючи на збільшення щорічних обсягів державної підтримки вугільної галузі, видобуток вугілля скорочується. Так, якщо в 1990 р. в Україні було видобуто 82 млн. т вугілля, то в 2008 р. - усього 59,5 млн. т. В першому кварталі 2009 року Мінвуглепром фіксує падіння вуглевидобутку на 12,8% у порівнянні з відповідним торішнім періодом, і в той же час правозахисники заявляють про колосальний підйом нелегального вуглевидобутку. Щорічно нелегальний вуглевидобуток в Україні складає від п'яти до шести мільйонів тонн вугілля [4].

Станом на 01.01.2008 на території Луганської області нараховується 590 родовищ та 151 об'єкт обліку (з урахуванням комплексності) різноманітних корисних копалин, з яких 253 родовища та 54 об'єкти обліку розробляються. Мінерально-сировинна база області на 63% складається з паливно-енергетичної сировини (кам'яне вугілля, газ метан тощо). Розвідані запаси вугілля становлять 14512,6 млн. тонн.

На сьогодні на користування надрами з метою видобутку кам'яного вугілля видано 277 спеціальних дозволів. У цій сфері здійснюють діяльність підприємства різних форм власності. На видобуток вугілля зони вивітрювання видано 22 спецдозволи (14 % від загальної кількості), більшість з них - у 2002-2003 рр. терміном на 10 років. На цей час суб'єкти підприємницької діяльності недержавної форми власності переважно отримують спецдозволи відповідно до ст. 9 Кодексу України “Про надра” на видобування незначних запасів вугілля до глибини 300 м за допомогою будівництва шахт малої потужності [5].

Одна з найпростіших тіньових схем заснована на тому, що собівартість видобутку вугілля на нелегальних шахтах (“копанках”) значно нижче, ніж на державних шахтах. По статистиці Конфедерації вільних профспілок України, нелегальних шахт у Донбасі близько 6 тисяч, на них працює близько 60 тисяч чоловік і щорічно видобувається близько 5 млн. т високоякісного вугілля. Розвинуто цей бізнес в основному в так званих малих шахтарських містах. Самодіяльні старателі врубуються в тунелі закритих вироблених шахт і добирають те, що було нерентабельно видобувати централізовано, розкопують тонкі та близько розташовані до поверхні пласти вугілля, які непридатні для промислових розробок [6].

За даними відділу природних ресурсів Луганської облради, у регіоні близько 12 тис. вугільних пластів, що виходять на поверхню. Кількість таких копанок за різними підрахунками коливається в межах 1,5 тис. Отже, багато хто з підприємств, що одержують дотацію, можуть не видобувати вугілля, а отримувати його у власників “копанок”.

Підтверджуючий приклад: у 2008 році між офіційними даними про відвантаження вугілля через державного оператора «Вугілля України» і фактичними даними щодо його надходження на склади ТЕС йде щомісячний розрив у 600-700 тис. т. По п'ятьох місяцях цей розрив досяг 2,8 млн. т [7], тобто впливає логічний висновок про відвантаження українським ТЕС вугілля, яке видобувається нелегальним шляхом, обумовлюючи таким чином розвиток тіньового ринку вугілля в Україні.

У країні нараховується понад шість тисяч нелегальних шахт, де в “копанках” видобувається вугілля, яке має низьку собівартість - до 100 гривень за тонну, тому що знаходиться на невеликих глибинах. Для видобутку цього вугілля не потрібно витратитися на ліцензію, проведення геологорозвідувальних робіт, екологічні заходи, техніку безпеки тощо. Дешеве вугілля з'являється на вторинному, тобто тіньовому ринку, його оприбутковують і проводять по документах як видобуте на державній шахті вугілля з глибини 500-1000 метрів.

Стандартний шлях легалізації – вугілля відвозять на спеціальні площадки, де його змішують з офіційно видобутим, цю суміш завантажують у вагони, а потім везуть на промислові об'єкти. Схема найпростіша, але успішно діє і донині [8]. Розбавлена породою продукція продається державі по 600 - 700 гривень за тонну при реальній ціні закупівлі в 100-220 гривень. Різницю між ціною і собівартістю покривають державні дотації.

У 2007 році зольність у середньому склала 41%. Для порівняння - в 50-х роках видобувалося вугілля з зольністю 17%. Це означає, що до реальних обсягів видобутку приписано ще як мінімум половину невидобутого вугілля, що замінили породою.

Неякісне вугілля надходить на електростанції і ледве горить при додаванні імпортного природного газу та мазуту, що значно дорожче ніж вугілля. Коефіцієнт корисної дії українських ТЕС складає 30%, тоді як у Європі електростанції, що працюють на низькосортному бурому вугіллі, мають ККД більш 40% [9, 10]. У зв'язку з цим зростає ціна на електроенергію, яку сплачують і промислові підприємства, і рядові споживачі.

За останні декілька років деякі “копанки” одержали легальний статус і стали цілком офіційно іменуватися малими підприємствами вуглевидобутку. Принципово для них нічого не змінилося, але видобуток вугілля тепер ведеться вже у відносно промислових масштабах, а працівники офіційно працевлаштовані. Тільки в східному Донбасі зареєстровано 47 “копанок”, на яких працюють більш 6,5 тисяч чоловік. У 2007 році цими підприємствами видобуто 1 млн. 126 тис. т вугілля і пройдено 36,4 км гірничих виробіток.

Однак, навіть легалізація частини «копанок» не виводить цей бізнес з тіньових схем. Оформлення дозвільних паперів коштує сотні тисяч гривень. Виникає абсурдна ситуація: починаючи з 1996 р. у Луганській області з 53 шахт у стадії закриття виявилось 46, і в то же самий час ці закриті шахти знову стали вести видобуток (тільки нелегальний) вугілля. Коли шахта працює легально, приходиться платити масу податків, а на нелегальній шахті не треба. [11].

Крім того, легалізація передбачає і додаткові витрати на відновлення верхнього шару ґрунту, посадку дерев. На сьогоднішній день у Луганській області зареєстровано 35 приватних шахт. При цьому, за даними правозахисників, приватники все одно намагаються організувати незаконний вуглевидобуток, самовільно захоплюючи ділянки.

Правозахисники неспроможні протидіяти чітко організованим схемам у тіньовому вуглевидобутку. Технічна ліквідація незаконного видобутку спричиняє ряд складностей: завезення ґрунту, породи, проведення вибухотехнічних робіт. На це необхідно бюджетне фінансування, що взагалі не передбачене [4].

Для вирішення проблеми несанкціонованого видобутку вугілля, по-перше, Мін'юст повинен терміново внести зміни в Кримінальний кодекс України (а саме передбачити конфіскацію техніки і засобів видобутку вугілля) та затвердити методичку підрахунку збитку, заподіяного державі незаконною розробкою надр. По-друге, варто посилити покарання за розкрадання вугілля, істотно збільшивши штрафи. По-третє, необхідно реалізовувати соціальні програми, що реально створюють робочі місця. Без нових виробництв перетворити депресивні шахтарські міста в міста, що розвиваються, неможливо. І, нарешті, один зі шляхів вирішення проблеми - відновлення не завжди розумно закритих шахт. Наприклад, на ліквідацію підприємства з запасами вугілля на 150 років витрачали 10 млн. грн., тоді як відкрити нову лаву коштувало усього на два мільйони дорожче. І зараз ряд копанок функціонують на вугільних пластах закритих шахт [12].

Наприкінці 2008 року через кризу в металургійному комплексі різко впав попит на вугілля, дав збій графік відвантаження вугільними підприємствами своєї продукції. З перших днів 2009 р. ця тенденція загострилася до катастрофічної межі. Профіцит енергетичного вугілля в Україні перевищив 6 млн. т. На складах ТЕС накопичено 3,5 млн. т, на складах державних і недержавних шахт чекають реалізації ще 2,5 млн. т вугілля [13].

Зараз державні шахти фактично працюють на приватний бізнес. І не тільки тому, що коксохімічні заводи і металургійні комбінати в основному приватні, і у відомому ланцюжку "вугілля-кокс-метал" прибуток формалізується тільки в двох останніх ланках. Приватний бізнес заробляє на самих шахтах. Зараз картина на багатьох державних шахтах приблизно така: грошей вистачає тільки на виплату зарплати, і те не в усіх. Електроенергія і постачання йдуть у борг. Беруться кредити не під розвиток, а під витрати. У такій ситуації, у державної шахти з'являється "інвестор". Він під

відвантаження поставляє на шахту необхідне устаткування, за яке підприємство розплачується грошима, вирученими від реалізації вугілля тому ж “інвестору” [6].

Ще одна діюча схема: під передовою вівіскою “інвестиційний проект” найчастіше виявляється абсолютно суспільно марне придбання вугілля на виплату за фіксованою ціною на умовах передоплати. Забезпечуючи шахти устаткуванням і фінансовими ресурсами за завищеними цінами, інвестор диктує керівникам вугільних підприємств свої умови, і ціна вугілля, отриманого в рамках “інвестиційних” схем, як правило, значно нижче ринкової. Природно, це впливає на собівартість вугілля по шахті й в цілому по галузі і збільшує обсяг державних дотацій. Подібних “інвесторів” чимало, і за різними оцінками шахти заборгували їм від 8 до 10 млрд. гривень [6].

Слід відзначити, що на теперішній час досить детально вивчено види негативних наслідків від тіньової діяльності у вугільній галузі. Однак методологія економічної оцінки масштабів негативного впливу тіньового сектору на національну економіку поки що достатньо не пророблена.

За цих обставин розглянемо вплив несанкціонованого видобутку вугілля на макроекономічні показники, виходячи із логіки їх формування. На «копанках» видобуток вугілля здійснюється на незначній глибині, тому витрати на проходження виробіток, на транспортування, на вентиляцію, водовідлив, електроенергію, охорону праці тощо мізерні або зовсім відсутні. Якщо виходити з того, що на видобуток 1 т несанкціонованого вугілля витрачається значно менша питома сума матеріальних витрат, ніж на офіційно зареєстрованих вугледобувних підприємствах, то несанкціонований видобуток кожної тонни вугілля підвищує валовий внутрішній продукт країни більше ніж санкціонований видобуток 1 т вугілля.

Тобто, якщо навіть несанкціонований видобуток вугілля стримує санкціонований видобуток валовий внутрішній продукт країни збільшується.

У той же час, якщо спиратися на основні показники діяльності вугільної промисловості України за 2009 рік, то з несанкціонованого видобутку 1 т вугілля на початок 2010 року цільові фонди не отримували відрахувань на соціальні заходи біля 110 грн/т, та держбюджет не отримував податок на додану вартість на суму біля 90 грн/т.

Крім того несанкціонований видобуток кожної тонни вугілля знижував офіційні показники валового внутрішнього продукту України на суму близько 400 грн. та на таку ж суму знижував доходи громадян країни, оскільки не віддзеркалювався у статистиці.

У тих випадках, коли несанкціонований видобуток вугілля стримує видобуток та реалізацію «легального» вугілля, то зменшення видобутку вугілля на 1 т державними підприємствами веде до втрат держави біля 500 грн., ураховуючи частку умовно-постійних витрат у собівартості вугілля – 70 % та недоотримання податку на додану вартість.

Інший приклад тінізації діяльності господарюючих суб’єктів у вугільній галузі – закупівля гірничошахтного обладнання за підвищеними цінами.

Розглядаючи цей приклад, ми не враховуємо галузеву відмінність структури доданої вартості.

Якщо гірничошахтне обладнання закуповується за необґрунтовано високою ціною, то на першому етапі відтворення виробництва вартісний, грошовий ВВП країни не знижується, але матеріально-речовинний склад ВВП буде нижчим. Тобто, на суму коштів, яку виділяє держава, закуповується менша кількість обладнання ніж могла закуповуватися. За меншої кількості обладнання, природньо, стримується розвиток вуглевидобутку з усіма пов'язаними з цим наслідками.

Необґрунтоване витратами або трудомісткістю зростання цін в національній економіці може не знижувати номінальний ВВП і навіть забезпечувати його зростання, в поточних цінах, але реальний ВВП у матеріально-речовому вигляді може зменшуватися.

Висновки. За оцінкою експертів і фахівців вугільна галузь України має дуже велику частку тіньового сектору. Подальший розвиток вугільної промисловості напряму пов'язаний з рівнем детінізації господарчо-економічних відносин у галузі. Ефективність детінізації значною мірою обумовлюється економічним обґрунтуванням заходів, які вживаються, та економічною оцінкою результатів впровадження заходів. За цих обставин актуалізуються питання розробки методологічних підходів щодо економічної оцінки масштабів негативного впливу тіньового сектору на національну економіку.

Список літератури: 1. Проблема теневой экономики в Украине: официальный обменник WebMoney в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу: <http://e-com.dp.ua/text/20090720-1522.html>. 2. *Прутика О.* Вугільна промисловість - чорна діра державного бюджету чи основа енергетичної безпеки України? / *О. Прутика* // Дзеркало тижня. – 2008. - № 14 (693). – С. 8. 3. *Яценюк А.* Каждый миллион тонн украинского угля уносит жизни пятерых горняков / *А. Яценюк* // Факты. – 2009. - №156 (2926). – С. 6. 4. *Мищенко А.* Нелегальная угледобыча превысит 6 млн. тонн / *А. Мищенко* // Комментарии. – 2009. - № 168. - от 17.04. 5. Інформація про виконання рішень обласної ради з питань, пов'язаних з незаконною розробкою корисних копалин на території Луганської області // Додаток до рішення Луганської обласної ради від 29.01.2009 р. №26/16 . 6. *Стельмах В.* Между Руром и Саксонией [Электронный ресурс] / *В. Стельмах* // Эксперт-Украина. 2005. - № 42 (45). - Режим доступа к ресурсу: <http://www.expert.ua/articles/25/.../1119/> 7. *Ржеутский В.* Уголь Украины: и тут «все пропало»? [Электронный ресурс] / *В. Ржеутский* // Режим доступа к ресурсу: <http://economics.unian.net/rus/detail/14834>. 8. *Москаленко Н.* Борьба с «копанками», эпизод №... n? / *Н. Москаленко* // Реальная газета. – 2009. – от 06.08. 9. *Мищенко А.* Шахты-убийцы никогда не закроют? / *А. Мищенко* // Известия в Украине. – 2007. – от 28.11. 10. *Дергачев В.* Когда грянул гром поднебесный [Электронный ресурс] / *В. Дергачев* // Режим доступа к ресурсу: <http://www.otchestvo.org.ua> 11. *Калитвинцев Д.* Людей преднамеренно засыпали грунтом, чтобы скрыть аварию [Электронный ресурс] / *Д. Калитвинцев* // Режим доступа к ресурсу: <http://www.ostro.org/regions/36/economics/articles/article-53650/> 12. *Побережнюк Р.* Подпольные шахты. Как на «теневом» угле опустошают бюджет страны [Электронный ресурс] / *Р. Побережнюк* // Еженедельник 2000 - Держава – Регион. – 2009. - № 30-31 (470). Режим доступа к ресурсу: <http://2000.net.ua/2000/derzhava/region/46963> 13. *Шило Е.* Теневой уголь душит реальные шахты / *Е. Шило* // Шахтер Украины. – 2009. - № 24 (474). - от 26.06.

Надійшла до редколегії 29.11.10